

Ritoók Ágnes

Zalavár–Vársziget Árpád-kori „tornya”

1938-ban Zalavár határában Zala megye emlékművet emelt Szent István tiszteletére. Az aediculát a Vársziget legmagasabb pontján építették fel. Ezt 1985-ben megújították, mellé Cirill és Metód bronzszobrát magába foglaló emlékoszlopot állítottak, és sor került a környezet rendezésére is. A munkát régészeti kutatás előzte meg, melyet Cs. Sós Ágnes irányított.

A terület kutatása befejezetlen maradt.¹ Hitelesítő ásatásra nem volt lehetőség, így az egyes jelenségek leírása az 1982–1985. években készült dokumentáción alapul. A tágabb környezet teljes feltárása során (1998–2001) kapott adatok azonban némileg segítettek az értékelést.

A Várszigeten áthaladó Zalavár–zalasabari út déli oldalán – az emlékmű dombját kikerülve – már 1982-ben és 1983-ban nagyobb felületeket géppel lehumuszoltak. A domb környékén „a levett földréteg erősen törmelékes volt”, és „a lehumuszolt felületen is mészes és kötőrmelék” figyeltek meg. 1984-ben a domb tövében nyitott és kézi erővel mélyített szelvény feltárása során bebizonyosodott, hogy a kiemelkedés nem teljesen modern szintemelési eredménye.² Omladék már közvetlenül a szántás alatt, 50 cm mélyen jelentkezett. 1985-ben mégis újra géppel toltak le az egykori domborulatról közel 1 m vastag földréteget.³

A feltárt maradványok (1. kép)

Épület (2–3. kép)

A „lehumuszolást” követő feltárás egy nyugat-keleti tájolású, téglalap alaprajzú (9,4 × 8,5 m) épület töredékeit hozta – részlegesen – napvilágra. A jobbára bontási törmelékkel visszatöltött, 30–50 cm mélyen megmaradt alapozási (falkiszedési) árkok alapján az alapfalak szélessége 1,5 m lehetett. Az északnyugati és északkeleti saroknál azonban szélesebb törmelékfolt jelentkezett, alapozási árkok vonalához képest 1 m

mélyen hatolva be az épület terébe. Ezeket a csomópontokat az alapárok átlós irányú bővítményébe, átlagosan 40 cm mélyre levert cölöpsorokkal (átmérő: 10–15 cm) támasztották alá, mivel az épületet laza homokos altalajon, illetve korábbi telepobjektumok fölött emelték. A délkeleti sarok helyén azonban csupán néhány cölöplyukat találtak. Ezek egy nagy kiterjedésű és igen kemény agyagréteget ütöttek át. Az egykori építők feltehetőleg éppen ebben bízva sűrű cölöpalapozás készítését itt szükségtelennek ítélték. (Az északnyugati sarok rövid ismert szakaszánál azonban hasonló rétegvizonyok ellenére mégis elkészítették.)

A nyugati fal középső szakaszának területe igen bolygatott volt. Alapozási árok vonalát nem sikerült rögzíteni. Ezért az ásató ide rekonstruálta az épület bejáratát, és a nyílás falzatának tagolásaként értelmezte az északnyugati saroknál is megfigyelt jellegzetes alapozástechnikát.

Az észak- és délnyugati sarok alapozási (falkiszedési) árkában a legalsó kősorok részletei megmaradtak: a ferdén egymás mellett álló lapos homokkövek sorát az ásató bolygatás eredményének vélte, de feltehetőleg inkább az egykori halszállkás építésmód maradványai. A kövek között nem figyeltek meg kötőanyagot, „egészen kevés, homokos habarcs” csupán az omladék felső szintjében jelentkezett. Az épületfeltárás dokumentációja téglákat csak egy, az épület pusztulását követő beásás (III. metszet) betöltésében említ.

Cölöprendszer

Az épületmaradványoktól mintegy 10 m-re észak-keletre (ugyancsak géppel lehumuszolt területen) több, párhuzamos cölöpsort, illetve cölöpesoportot tártak fel. A 12 m hosszú nyugat-kelet irányú sorozat közel derékszögű töréssel folytatódik dél felé ismét legalább 12 m hosszúságban. Az épület alapárába vert cölöpökhöz

hasonló, karvastagságú (10–14 cm), hegyesre bárdolt végű cölöpöket függőlegesen verték le. Kapcsolódó járószint nem ismert, a felület felszínéhez képest többségükben 50–60 cm mélyen nyúltak a talajba.

Árok

Az épülettől keletre 20 m hosszan északkelet-délnyugati irányú árok foltját figyelték meg. Teljes feltárása nem történt meg, de az ásatási napló szerint egy északi és egy déli szakaszon átvágták. Szélessége 100–120 cm, mélysége az északi átvágásban 43 cm, a déli átvágásban 30 cm. Utóbbi helyen betöltésében nagyobb kövek voltak, egyéb, értékelhető adata nem maradt fenn.

A feltárt maradványok keltezése

Az épület, a cölöprendszer és az árok közös jellemzője, hogy öskori és Karoling kori objektumokra mélyednek.

Az épület délnyugati sarkára ásott gödörből 16–17. századi cserepek és csontnyelű vaskés került napvilágra. Mivel a gödört az alapfalba mélyítették, komoly épületmaradványok a felszínen ekkor már nem látszottak. Az újabb ásatások során a délnyugati saroktól közel 20 m-re nyugatra egy késő középkori, deszkapadlós épület került napvilágra. Környezetében több hasonló korú objektum volt. Valószínű, hogy az alapfalat vágó gödör is ehhez az együtteshez tartozott. A telket kerítő árok mélyebb szakaszai nyugaton és délen megmaradtak.

Cs. Sós Ágnes a feltárás idején, illetve közvetlenül utána az épületet a korai Árpád-korra keltezte. (CS. SÓS 1986, 77.) A leletanyagban az Árpád-kor évszázadait mindössze néhány fazéktöredék és egy orsókorong képviseli. Egyedül az épület déli előterében, a már lehumuszolt felület tisztítása kapcsán említ az ásatási napló Árpád-kori, sőt „késő Árpád-kori” cserepeket.

1992 decemberében elhangzott előadásában az ásató a „lakótornyot” az egykori „Pribina-vár” épületei közé sorolta, egy, a maradványokat vágó, 9–10. századi jellegű edénytöredékekkel keltezett szemétdörrre hivatkozva. (CS. SÓS 1994, 89.)⁴ Ez a gödör („J/84”) az épület déli fala és az azt hegyesszögben metsző észak-déli irányú szelvényfal metszéspontjánál egyetlen, a feltárás kezdetén készült szelvény-alaprajzon szerepel, „vágja a kiszedett falat” széljegyzettel. A szelvényfalról metszet nem készült. A fennmaradt fényképeken azonban az alapárok világosabb rétege egy faszenes betöltésű gödörbe mélyed. (3. kép 2–3) Nem kizárt, hogy az alapozás kitermelésekor megbolygatták a korábbi beásást is, az időrend meg-

ítélése a felület jelenségei alapján talán ezért nem volt egyértelmű.

A feltárás során megfigyelt rétegviszonyokból következő, 9. századnál későbbi keltezést támogatják az épület környezetében utóbb kiásott jelenségek is. A 9. században a területen sűrűn egymás mellett (részben felett) különböző gazdasági épületek álltak. A területhasználatban lényeges módosulás ebben az időszakban nem mutatható ki. Az épületet közvetlen környékén működő, zajos és szagos műhelyek feltehetően szokatlan szomszédságot jelentenének egy ilyen tekintélyes épület (és lakói) számára.

A fentiek alapján, részben megerősítve Cs. Sós Ágnes első vélekedését, úgy gondolom, hogy az épületet az Árpád-korban emelték a Vársziget egyik legmagasabb pontján. Az alapfalak szélessége toronyformát felételez. A felmenő falakkal összefüggésbe hozható apró adatok nem egyértelműek: A délnyugati sarkot feltáró (a gépi földmunkát megelőzően nyitott) szelvényben igen sok vasszőget találtak. Ha ezek nem a késő középkori hagyaték részei, utalhatnak esetleg fa felépítményre is. De megfelelő mélységű alapozáson állhatott habarcsos kőfal is – éppen e megfelelő mélység és a modern szint viszonya magyarázná, hogy ebből mindössze „egészen kevés, homokos habarcs” keveredett az omladék felső rétegeibe.

A környezet – nyilván a gépi földmunkának köszönhetően – meglehetősen „tisztá” volt. A torony déli előterében az újabb feltárások során két Árpád-kori oszlogödör, nyugat felé pedig két hasonló korú vermet bontottunk ki. A délnyugati saroktól 20 m-re délre, egy kis gödörben szájával lefelé fordított, 12. századi fazék lapult.

A cölöprendszer pusztulására vonatkozóan egyetlen adatot tartalmaz Cs. Sós naplója: „Egy helyen lehetett megfigyelni, hogy egy kisméretű, bizonytalan foltként jelentkező szemétdörrrel vágták a cölöprendszer maradványait, ebből 17. századi cserepek kerültek elő.” Bár a cölöpök közel felét átvágták, az ásatási napló betöltéséből származó leletet nem említ. A tény, hogy kora újkori szemét a cölöpök helyére már nem került, az építmény jóval korábbi megsemmisülésére utal.

Az árok betemetésének idejére vonatkozó információt – a feltárás elmaradásából következően – a dokumentáció nem tartalmaz.

A maradványok töredékessége és a keltezésre vonatkozó adatok csekély volta miatt ellent kellett állnom a csábításnak, hogy a fenti két jelenséget egyértelműen az épülethez kössém. A cölöprendszer és az árok dél felé összetart – egyidejűségük ezért is megkérdőjelezhető. Az árok ismert szakasza annak a kerítőárokknak a keleti szakasza is lehetett, amelyik a fent említett a késő középkori épületet övezte.

Értelmezés

Cs. Sós Ágnes első, sokat sejtető első beszámolója szerint „az újabb kutatások a IX. századi belső erőd és az Árpád-kori ispáni vár kapcsolatához is nyújtanak adatokat.” (CS. SÓS 1985, 86.) Azaz – az ásatási napló vonatkozó vázlatai alapján is – úgy vélekedett, hogy az ispánsági vár a 9. századi „belső erőd” területét foglalta el, és a torony az ispán lakóhelye lehetett. Ezért datálta az épületet a kora Árpád-korra.

Az épülettípus valóban több kora Árpád-kori központból ismert. (BUZÁS 2004, 7–10.) Korai, 11. század eleji keltezés azonban egyedül a visegrádi, római alapokon álló torony esetében igazolható. Az esztergomi. 6×6 m alapterületű tornyot Nagy Emese Kálmán uralkodásának idejére keltezi. (NAGY 1979, 97.) Buzás a 11. század utolsó harmadára datálja, és benne helyezi el az esztergomi ispán rezidenciáját. (BUZÁS 2004, 8.) A pécsi püspökvár 8 × 9 m-es tornyát Buzás egy, az ásatások során talált románkori oszlopfőre támaszkodva keltezi a 11. század második felére. (G. SÁNDOR 1999, 37–8; BUZÁS 2004, 10.)

A zalavári torony azonban építésmódját tekintve inkább a közelebbi és tágabb környék 12. század végére, 13. század első felére keltezett, hasonló építményeihez kötődik: a kis zalai erődítmények Vándor

László által kutatott sorozatához (VÁNDOR 1989; VÁNDOR 1996; 198–200, 202–4; VÁNDOR 2001, 50.) vagy távolabb a Vas megyei Zalakon (KISS 1996.), de leginkább Jákon (VALTER 2005.) feltárt épülethez. Míg ugyanis az előbbi esetekben az épületmaradványt sánc és árok övezte, Jákon ennek nyomát nem sikerült kimutatni. A torony csatári kövekből, halkszálka formában agyagba rakott, 1,65–1,70 m széles és 80 cm mély alapokon áll. A felmenő fal azonban sárga murvás, kavicsos habarccsal kötött téglából készült. (VALTER 2005, 543.) A Ják nemzetség lakóhelyének topográfiája – a Szent Jakab kápolna és a világi épület helyzete – ugyancsak a zalavári településképhez hasonló. (4. kép)

A Zalavár–Várszigeten 1984–85-ben feltárt épület az ispán „toronyformájú” lakóhelye lehetett. (FELD 2007, 155.) Erődítetttségének akár legcsekélyebb volta – palánk és árok – kérdés marad. (A Várszigetet övező még magasan álló – szükség szerint feltehetően javított – 9. századi védműveken belül komolyabb erődítésre nyilván nem is volt szükség.) A korszakra jellemző terminológiai bizonytalanságok miatt (KUBINYI 1989, 295–6.) azonban nem zárható ki, hogy 1222. júliusában ez volt „castrum Zala”, melyben Róbert érsek ítélkezett Madar asszony hitbére ügyében.

Jegyzetek:

- ¹ A zalavári feltárással egyidőben, 1983–85 között Sós vezette a Kis-Balaton tározó építése miatt szükségessé vált Esztergályhorváti–Huszárváron folyó leletmentést is.
- ² VS 117. szelvény.
- ³ „A lehumusztolt terület átlagos szintje 108,00 körüli. Az 1984-ben, VS 117 szelvényben feltárt fal(sarok) metszete 107,90 körül rajzolódott ki. Legfelső omladék jelent-

kezése 1984-ben 108,40. A modern felszín 1984-ben a VS 117 mellett 108,93.”

- ⁴ Az épület pusztulását a Hadrianus zárandoktemplom utolsó korszakához kötötte. A templom periodizációja az újabb kutatások alapján nem tartható: SZŐKE 2001, 34, 30 jegyzet.

Irodalom:

BUZÁS 2004

Buzás, G.: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: Buzás G.–Tolnai G. szerk.: Az esztergomi Vármúzeum középkori kőtárának katalógusa. Esztergom 2004, 7–44.

CS. SÓS 1985

Cs. Sós, Á.: Zalavár-Vár. In: Czeglédy I. szerk.: Az 1984. év régészeti kutatásai. RégFüz 38(1985) 85–6.

CS. SÓS 1986

Cs. Sós, Á.: Zalavár-Vár. In: Czeglédy I. szerk.: Az 1985. év régészeti kutatásai. RégFüz 39(1986) 76–7.

CS. SÓS 1994

Cs. Sós, Á.: Zalavár az újabb ásatások tükrében. In: Kovács L. szerk.: Honfoglalás és régészet. Budapest 1994, 85–90.

FELD 2007

Feld, I.: A jáki földesúri lakóhely. Castrum 2007/1 155–7.

G. SÁNDOR 1999

G. Sándor, M.: Die mittelalterlichen Gebäude und Gebäudereste der Bischofsburg zu Pécs. A pécsi püspökvár középkori épületei és épületmaradványai. In:

- Die Bischofsburg zu Pécs. Archäologie und Bauforschung. Pécs püspökvár. Régészet és épületkutatás. ICOMOS Hefte des deutschen Nationalkomitees XXII, 1999, 25–47.
- KISS 1996
Kiss, G.: A 13. századi zalaki vár fatornya (Adatok a Nyugat-Dunántúl Árpád-kori faépítészetéhez). In: Cseri M. szerk.: Nyugat-Dunántúl népi építésze. Szentendre–Velem 1996, 211–18.
- KUBINYI 1989
Kubinyi, A.: Árpád-kori váraink kérdése. Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához. In: Horváth L. szerk.: Castrum Bene. Gyöngyös 1990, 290–301.
- NAGY 1979
Nagy, E.: Az esztergomi királyi, majd érseki palota. In: Torma I. szerk.: Komárom megye régészeti topográfija. Esztergom és a dorogi járás. 8/11. lh. Budapest, 1979, 95–211; 101.
- SZŐKE 2001
Szőke, B. M.: Zalavár a Karoling-korban. In: Takács I. szerk.: Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Pannonhalma 2001, 21–34.
- VALTER 2005
Valter, I.: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon. CommArchHung 2005, 537–564.
- VÁNDOR 1989
Vándor, L.: A várépítészet kezdetei Zala megyében. In: Horváth L. szerk.: Castrum Bene. Gyöngyös 1990, 56–67.
- VÁNDOR 1996
Vándor, L.: Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád-Geschlechts. ANTAEUS 23(1996) 183–218.
- VÁNDOR 2001
Vándor, L.: A középkori várépítészet Zalában. In: Vándor L. szerk.: Zala megye ezer éve. Zalaegerszeg 2001, 49–52.

A towerlike building of Zalavár–Vársziget

Zalavár is located 9 km SW from the lake Balaton, by the lower course of the river Zala. The present day village is situated on a lower ridge running alongside the river. The archaeological site known as Zalavár–Vársziget lies to the west of the village, on one of the 'islands' of a former marshland.

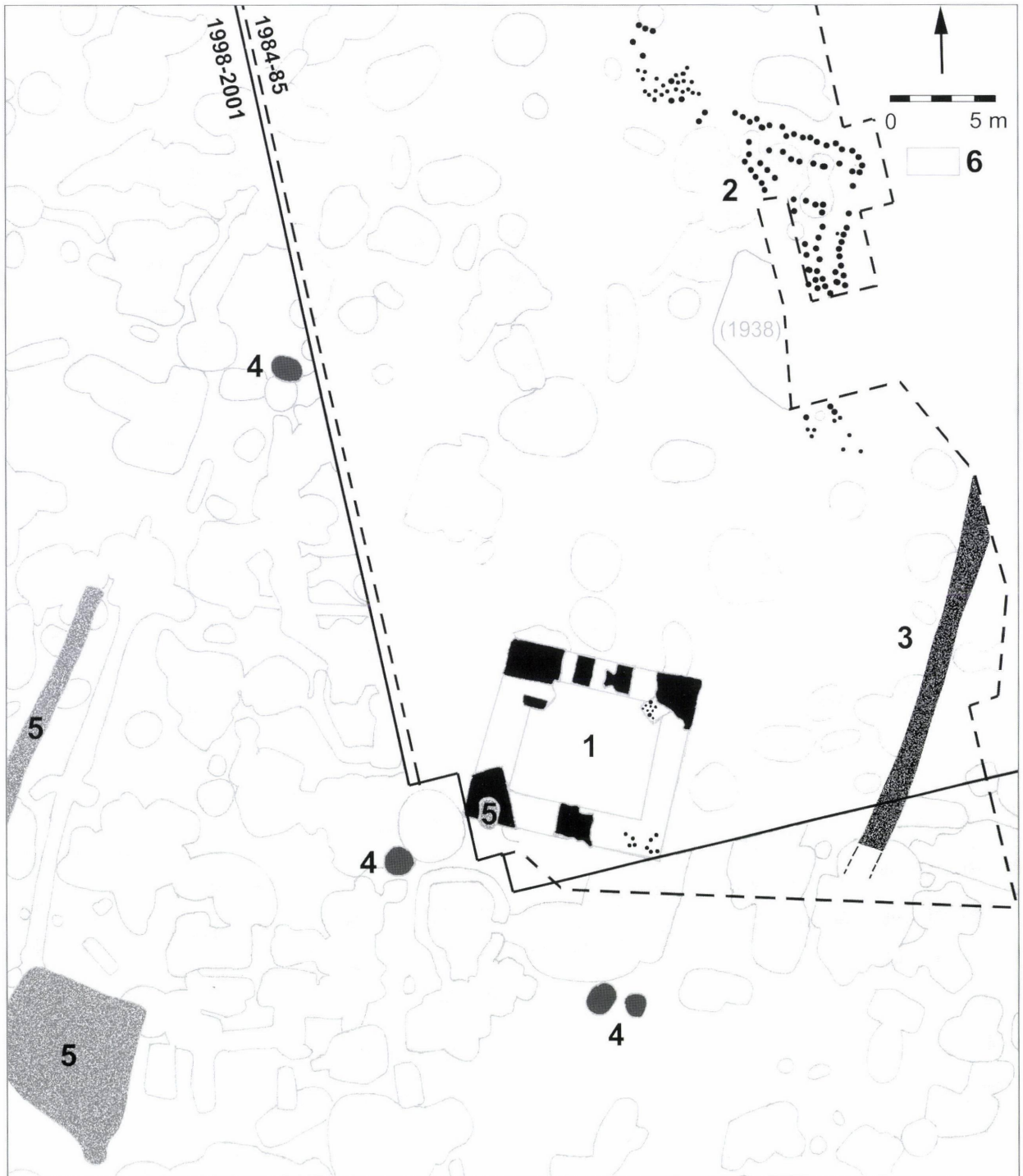
In the 9th c. there was a fortified and densely populated urban settlement ('civitas Priwinae', 'Mosapurc') here, that belonged to the eastern confines of the Carolingian Empire. The depopulation of the site after the Hungarian Conquest (here in 900 AC) was stopped by the consecration of a monastery church in 1019. In the 11–13th c. the administrative centre of the county was also here. A parish church was also built for its local servants north of the monastery in the 2nd half of the 11th c. At the same time a manorsite(?), enclosed by a timber palisade was formed between the two churches. (Fig. 4)

In 1984–85, over 9th c. settlement features a towerlike foundation was brought to light on an elevation of the Vársziget. (Fig 1, 2, 3) A 16–17th c. rubbish pit cut into the remains of the foundation proves, that no ruins could be seen on the surface by that time. This stratigraphical situation indicates that the construction was erected in the 11–13th c. Some recently excavated similar buildings of the region (VÁNDOR 1996, KISS 1996, VALTER 2005) render the datation more precise: to the 2nd half of the 12th and the 13th c.

These „towers” belonged to the manorial centers of the local landowners. In the case of Zalavár this building was probably used by the 'comes' ('ispán'), the royal officer of the county.

Signs of some enclosure (a timber construction and a ditch) appeared to the north and east of the building, but there has not been certain evidence of their coexistence.

Translated by Ágnes Ritoók

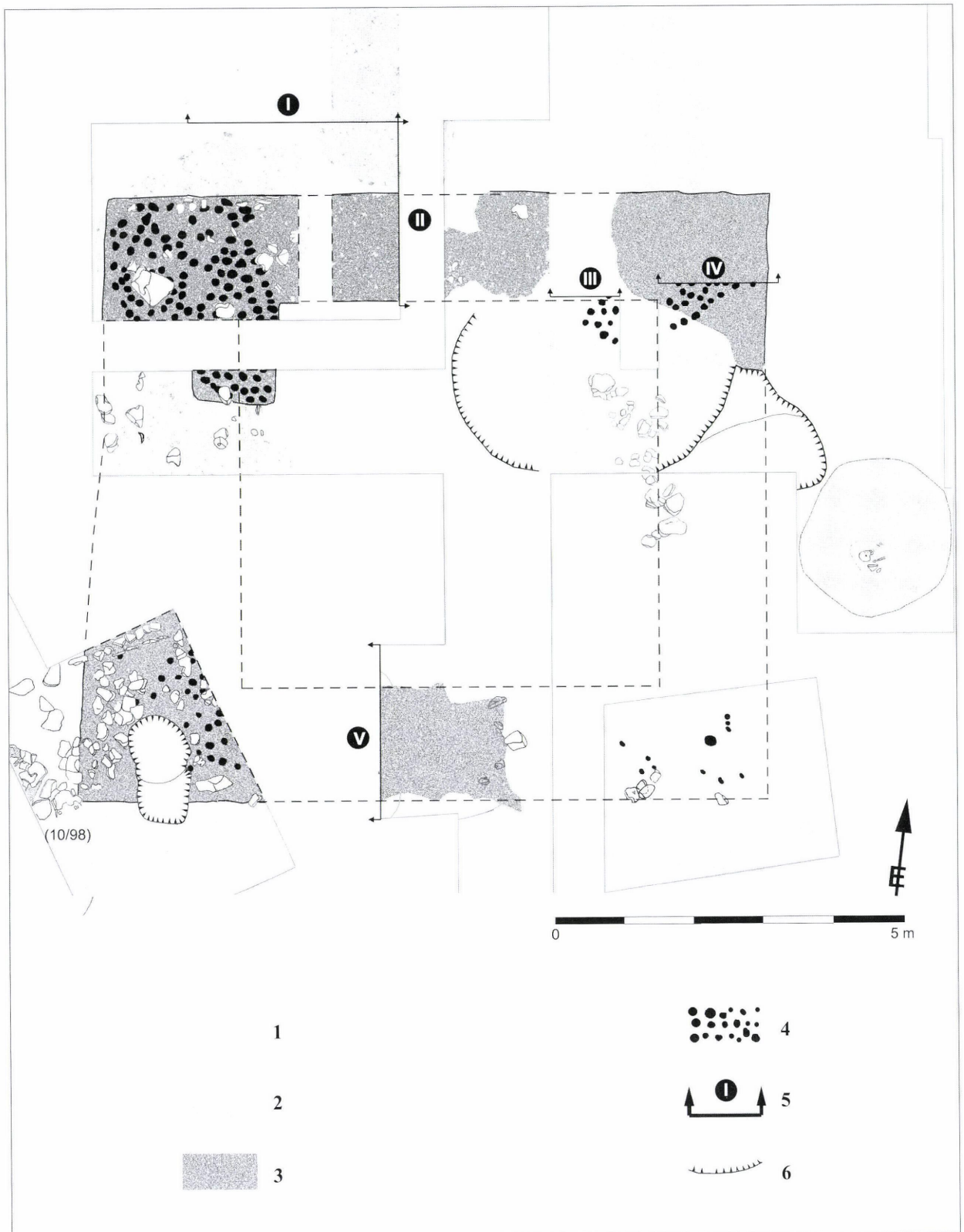
1. kép: Az épület és környezete (ásatások: 1984–85, 1998–2001)

1: épület; 2: cölöprendszer; 3: árok; 4: Árpád-kori gödrök; 5: 16–17. századi telepjelenségek; 6: 9. századi telepjelenségek

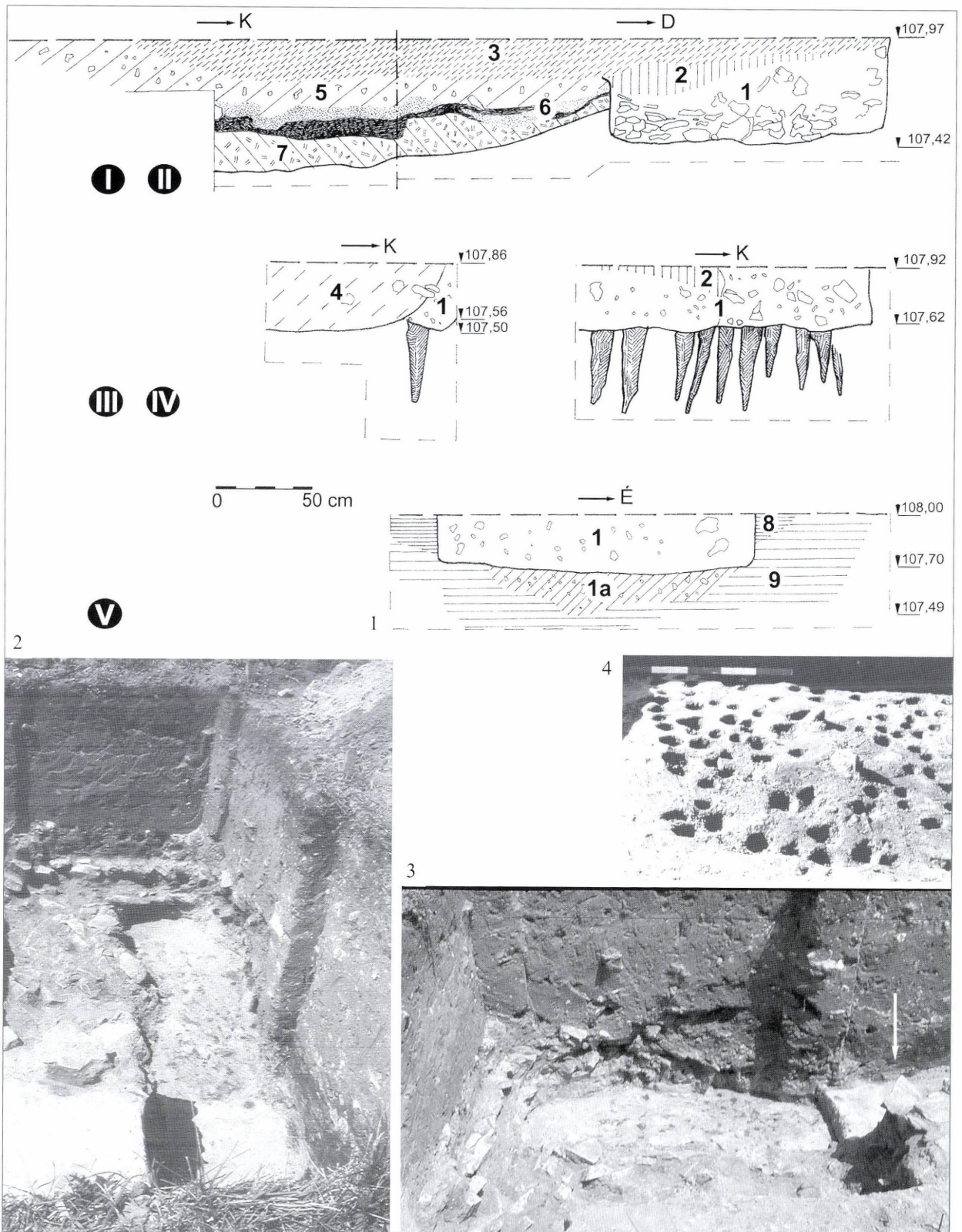
Fig. 1: The building and its environ (excavations 1984–85, 1998–2001)

1: building; 2: timber construction; 3: ditch; 4: 12–13th c. pits; 5: 16–17th c. features; 6: 9th c. features

2. kép: Az épület. 1: lehumusztolt, de fél nem tárt felület; 2: 9. századi telepjelenségek; 3: alapozási árok; 4: cölöphelyek; 5: metszet vonala; 6: későbbi bolygatás
 Fig. 2: The building. 1: unexcavated area; 2: 9th c. pits; 3: foundation trench; 4: post holes (foundation support); 5: section wall; 6: younger pits

3. kép: 1: Az alapozási árok metszetei; 2: a délnyugati sarok dél felől; 3: a délnyugati sarok nyugat felől;

4: az északnyugati sarok cölöpös alapozásának részlete

Fig. 3. 1: Section walls of the foundation trench; 2: the SW corner from S; 3: the SW corner from W;

4: post holes under the NW corner

4. kép: Zalavár-Vársziget. A 12–13. századi topográfia vázlatja

1: monostortemplom és temető; 2: körítőfal; 3: majorság(?); 4: plébániatemplom és temető; 5: „torony”

Fig. 4: Zalavár-Vársziget. Schema of the 12–13th c. topography

1: monastery church and churchyard; 2: surrounding wall; 3: manor(?); 4: parish church and churchyard; 5: „tower”